

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՏԿԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ս. Վ. Պապիկյան

Հիմնաբառեր: Հատկական փոխառություններ, առարկայաթեմատիկ խումբ, բառիմաստի փոփոխություն, իրանական լեզուներ, իմաստափոխություն, պատմաբան, իրույթ:

Հայտնի է, որ փոխառությունները հետևանք են ժողովուրդների միջև տարբեր՝ հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլ փոխհարաբերությունների: Ինչպես ժողովուրդները, այնպես էլ լեզուները փոխադարձաբար ազդում են միմյանց վրա: Հատկապես շատ են լինում փոխառությունները, երբ մի ժողովուրդ գտնվում է մյուսի քաղաքական տիրապետության տակ: Նոր, անծանոթ հասկացության համար բառը փոխառվում է՝ մինչև սեփական միջոցներով տվյալ բառի համարժեքի ստեղծումը: Հաճախ էլ բառն արմատանում է փոխառու լեզվում և նույնիսկ համարժեք ստեղծվելու դեպքում էլ շարունակում է իր գոյությունը, քանի որ գործում է սովորության ուժը, բարեհունչ լինելը, ոճականորեն չեզոք լինելը: Հաճախ փոխառյալ բառը և հայերենում ստեղծված համարժեքը կարող են գործածվել զուգահեռաբար՝ մինչև դրանցից որևէ մեկի հաղթանակը:

Փոխառությունների մեջ առանձնանում է մի խումբ, որն անվանվում է հատկական փոխառություններ (էկզոտիզմներ), այլև տարաշխարհիկ բառեր, օտար բառեր)¹: Սրանք ցույց են տալիս այս

¹ Այս տերմինը շրջանառության մեջ է դրել Էդ. Աղայանը: Տե՛ս Էդ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984, էջ 169: Կարծում ենք՝ բառը պատճառաբանված է և լիովին բացահայտում է հիմքում ընկած հասկացությունը, այն է՝ որևէ մեկին, բանին հատուկ: Տե՛ս նաև Ֆ. Խլդաթյան, Ժամանակա-

կամ այն ժողովրդին, երկրին հատուկ երևույթներ, իրեր՝ առնչվող պատմությանը, աշխարհագրությանը, սովորույթներին: Սովորաբար դրանք գործածվում են, երբ խոսքը վերաբերում է տվյալ ժողովրդին բնորոշ իրույթներին (ոեալիաներ): Հիմնականում հանդիպում են թարգմանական գրականության մեջ, մամուլում կամ տվյալ ժողովրդին առնչվող գործերում՝ պատմական երկ, դասագիրք և այլն: Ի տարբերություն սովորական փոխառությունների, որ փոխառու լեզուն վերցնում է այլ լեզվից՝ նոր առարկան, հասկացությունը արտահայտելու համար, հատկական փոխառությունները, արտացոլելով օտար երկրին, մշակույթին հատուկ երևույթ, հիմնականում անթարգմանելի են և չունեն հոմանիշներ: Դրանք պատկանում են բառապաշարի ոչ գործուն շերտին, դրանց միջոցով որոշակիորեն արտահայտվում են նաև հեղինակի հուզական-զգացական վերաբերմունքը տվյալ առարկայի, երևույթի նկատմամբ, ինչպես նաև պատմական ժամանակաշրջանի, միջավայրի, իրադարձության մասին պատկերացումները: Երբեմն հեղինակը կամ թարգմանիչը փակագծերում կամ տողատակում բացատրում է ընթերցողին անծանոթ բառը, հմմտ. «Եկավ կաշառված պրիստավը իր *յասավուլներով* (ոստիկան), հավաքեց ըմբոստներին, բարկացավ, ոտները գետին զարկեց և քաշեց նրանց մտրակի տակ» (*Ավ. Բասհակյան*, «Համբերանքի չիբուխը»), կամ՝ «Անկյունում *բաշլուղն* է մարդասպանի, Մտրակն ու թամբը և սև *յափունջին*»²:

Հատկական փոխառությունները կարելի է դիտարկել տարբեր տեսանկյուններից՝ ըստ ծագման, առարկայական-թեմատիկ խմբե-

կից հայոց լեզու, Ե., 2009, էջ 193: *Նույնի*՝ Ոճաբանական տերմինների բառարան-տեղեկատու, Ե., 1976, էջ 104:

² Տե՛ս *Մ. Լեբնոնտով*, Իզմայիլ բեյ // «Երկերի ժողովածու», հ. 1., 1965, էջ 355 (ռուս. թարգմ.՝ Մ. Խերանյանի): *Բաշլուղ / բաշլուղ* «հաստ կտորից գլխի ծածկոց՝ վեղարի նման, սուր, երկար ծայրերով կամ ականջներով, որով կարելի է փաթաթել գլուխը և ծայրերը փաթաթել վզին», *յափնջի / յափունջի՝ այծենակաճ* «1. այծամազից պատրաստված կաճ՝ թաղիք, 2. թաղիքից պատրաստված հագուստ»:

րի, բառիմաստի փոփոխության, հաճախականության, ժամանակային հատկանիշի և այլն:

Սույն հոդվածում մեր նպատակն է դիտարկել իրանական ծագման որոշ հատկական փոխառություններ՝ դասակարգելով դրանք և փորձելով ցույց տալ դրանց պատմական զարգացման ընթացքում կրած փոփոխությունները:

Ինչպես հայտնի է, հայերենը ամենաշատ փոխառություններ կատարել է իրանական լեզուներից: Տևական ժամանակաշրջանում հարևանությունը, մշակութային, առևտրական և քաղաքական սերտ առնչությունները ունեցել են իրենց ազդեցությունը լեզվի վրա: Հայերենի 1400-ից ավելի իրանական փոխառությունները, որ կատարվել են և՛ գրավոր, և՛ բանավոր ճանապարհով, վերաբերում են կյանքի բոլոր բնագավառներին՝ բնություն, գույներ, երկրագործություն, գիտություն, արվեստ, վաճառականություն և այլն: Հատկապես շատ են միջին պարսկերենից (մ.թ.ա. 4-րդ դարից մինչև մ.թ. 10-րդ դ.) կատարված փոխառությունները:

Տարբեր աղբյուրներից՝ բառարաններից, մամուլից, գրականությունից, հեռուստաթերից մեր հավաքած իրանական ծագման հատկական փոխառությունները հնարավորություն են տվել դրանք դասակարգելու հետևյալ խմբերում³:

1. Պետական-կառավարման մարմիններ. *բդեշխ* պարսկ. bitaxš. «1.պատմ. հին Հայաստանում՝ 4 մեծ նախարարությունների պետեր սահմանազլուխների վրա, որոնք բոլոր նախարարներից ավագ էին և ավելի անկախ (Աղձնյաց, Գուգարաց, Նորշիրական, Վրաց, 2. հյուպատոս», *միրզա* պարսկ. mirzā, mirzāde՝ «1. իշխանածին, թագավորագն, 2. ազնվական, 3. հարգական տիտղոս՝ կրթված մարդուն դիմելիս», *շահ*՝ պարսկ. šāh՝ «շահ՝ միապետի տիտղոս Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում, մասնավորապես՝ Իրանում», *սարդար*, պարսկ. sardār՝ «գորագլուխ»՝ «1.պարսկական զորքի զորավար, 2. պարսից շահի կողմից նշանակված կուսակալ Երևանի

³Հոդվածում բառերի բացատրությունները տրված են ըստ գրականության ցանկում ներկայացված բառարանների:

նահանգում պարսկական տիրապետության ժամանակ», *սեպուհ*, միջ. պրսկ. *vispuhr*, ավ. *vīsōpuθra*՝ «տան որդի»՝ «1. պատմ. հին Հայաստանում՝ նախարարական տոհմից սերած ազնվական», *վզուրկ / վզրուկ*, պրսկ. *buzurg*, միջ. պրսկ. *vuzurg* «մեծ», «*մեծ՝ պատվանուն* հին Պարսկաստանում⁴» (Միհրներսեհի տիտղոսը միջին պարսկերեն, որ թարգմանվել է հայերեն *մեծ՝ Միհրներսեհի մեծ հազարապետ*) (ՀԲԲ), *փադիշահ*, պրսկ. «պատմ. Մերձավոր և Միջին Արևելքի պետությունների միապետները և նրանց տրվող տիտղոսները», *ֆառաշ*՝ պարսկ. *farraš*՝ «պալատի ստորին պաշտոնյա»⁵:

2. Հագուստ- զարդարանք. *չադրա*, պրսկ. *chador*՝ «հագուստ, որով տնից դուրս գալիս մահմեդական կանայք պարուրվում են ոտքից գլուխ՝ բաց թողնելով միայն աչքերը», *սուրմա*, պրսկ. *surme*, «ծարիր՝ աչքերը, հոնքերը ներկելու համար»⁶:

3. Զինվոր-զորք. *Ամիրսպասալար*, պրսկ. *Amīr sipāhsālār* «մեծ սպարապետ», *դուշման*. պրսկ. < միջ. պրսկ. *dušman* «թշնամի»՝ *մոջահեդ*: Այս բառը «թշնամի» իմաստին զուգահեռ ստացել է նոր՝ «հավատի զինվոր» իմաստը՝ կապված ռուս-աֆղանական պատերազմի հետ⁷, *շահիդ*⁸ պրսկ. բառացի՝ «վկա» (կրոն.) «մահմեդական-

⁴ «Միհրներսեհ *Վզուրկ* հրամատար Երան եւ Աներան Հայոց մեծաց ողջուն շատ...», Եղիշէի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Ե., 1957, էջ 24 (քննական բնագիր՝ Ե. Տեր-Մինասյանի աշխատասիրությամբ): Պետք է նշել, որ *հրամատար*-ը *հրամանատար* բառի հնագույն ձևն է միջ. պարսկ. *framātār* բառից, որ հետագայում դարձել է *հրամանատար*՝ «հրաման տվող» իմաստով (ՀԱԲ): ՆՀԲ-ն *հրամատար* գլխաբառի բացատրությունը հղում է *հրամանատար*-ին (ՆՀԲ, 2, 133):

⁵ Օր.՝ «Էսքան մեծամեծ մարդիկ՝ խաներ, բեկեր, ադեք, *ֆառաշ*, մուլա, ախունդ, էս ի՞նչ են էստեղ կանգնել, հավաքվել...» (*Խ. Աբուլյան*, «Վերք Հայաստանի»):

⁶ Օր.՝ «Սև մետաքսե ամպերի նրբին ծվենների պես /գրկեց ամեն մի չադրա պայծառ մի լուսին...» (*Գ. Մարյան*, «Բալլադներ, պոեմներ»): «Արևակ» կորպորացիայի [www.eanc.net /EANC/search/?interface_language=am-hy](http://www.eanc.net/EANC/search/?interface_language=am-hy):

⁷ Խորհրդային շրջանում *դուշման* անվանում էին աֆղան մոջահեդ զինվորներին: («Արևակ» արևելահայերենի կորպորատում բառի ուղիղ ձևն ունի 113 համատեքստ, 63 տեքստ):

⁸ *Շահիդ, մոջահեդ* բառերի մասին տե՛ս *Ս. Պապիկյան*, Հատկական փոխառությունների քննություն // «Գիտական հոդվածների ժողովածու», Գավառի պետական համալսարան, 2021, թիվ 11, էջ 316:

ների մոտ՝ հանուն Ալլահի իրեն գոհաբերելու ընդունակ անձ»։ Այժմ բառն ընկալվում է նաև որպես հայրենիքի ազատության նվիրյալ, նահատակ, մահապարտ⁹, *թալիբան*, տաջկ. *tolib* < պրսկ. *taleb* «*ուսանող*» < արաբ. *taleb* «*փնտրող, հայցող*»՝ «մահմեդական կրոնական դպրոցի՝ մեդրեսեի ուսանող»¹⁰, *մատյան*¹¹ (*մատեան գունդ, մատենիկ* գունդ՝ միայն այս կապակցության մեջ)՝ միջ. պրսկ. *Mātyān* «պատմ. Սասանյան Պարսկաստանում՝ ընտիր սպառազինված հեծելազոր՝ բաղկացած տասը հազար հեծյալներից»։ Անվանում էին նաև Անմահների գունդ. մահացած յուրաքանչյուր զինվորին փոխարինում էր նորը, այստեղից էլ՝ անվանումը (բառը դուրս է եկել գործածությունից, հանդիպում է հայ մատենագիրների երկերում՝ Եղիշե¹², Փ.Բուզանդ), *մոջահեդ*, *modžahād*՝ «*հավատի զինվոր*»։ Բառը ավելի ուշ առնչվում է ռուս-աֆղանական պատերազմի ժամանակ հավատի համար կովոդ աֆղանցի և ոչ աֆղանցի մահմեդականներին, որոնք գոհվում էին հանուն հավատի։ Այժմ ավելի շատ ընկալվում է «աֆղանական ընդդիմության զինվոր» իմաստով։ Կարելի է ասել, որ բառը վերաիմաստավորվել է. ունի սահմանափակ գործածություն և առավելապես հանդիպում է մամուլում։ Այս բառը որոշակի հոմանիշային հարաբերության մեջ է *դուշման* բառի հետ։

4. Կացարան – բնակավայր. *խանակա*, պրսկ. *խանե* «տուն», *գա* «վայր»՝ «Մերձավոր Արևելքում, Միջին Ասիայում՝ հյուրատուն՝ բաղկացած մզկիթից և խուցերից», *քարվանսարա*. պրսկ.

⁹ Օր.՝ «Համենայն դեպս կարելի է չկասկածել, թե ում դեմ կգործի իրանական «մահապարտների գումարտակը», որի կազմի մեջ ընդգրկված է ... հիսունվեց հազար իսլամական ռազմիկ, իսկ ավելի պարզ ասած՝ շահիդ» [«Ազգ» (շաբաթաթերթ), 2007. 03. 02]:

¹⁰ Մահմեդական կրոնական-քաղաքական շարժում, որ ձևավորել են ուսանողները XX դ. վերջում, XXI դ. գրավել է իշխանությունը Աֆղանստանում։

¹¹ *Մատյան* բառը հայերենում հանդես է գալիս եռանդամ համանունական շարքով՝ 1. *Գիրք*։ 2. *Էզ ձի, մատակ*։ 3. *Մատյան գունդ*՝ Սասանյան Պարսկաստանի հեծելազորի անվանումը (ԱՀԲԲ)։

¹² «...և այսպես *Մատյան գունդն* ամրացրեց ինչպես մի հզոր աշտարակ և կամ ինչպես մի անմատչելի բերդ...», Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1971, էջ 111։

kārbānsaray «1. իջևան ճանապարհների վրա կամ քաղաքում, 2. ընդարձակ շինություն՝ ներսի բակով, խանութներով»:

5. Ընդհանուր բառեր. *գահնամակ*¹³, պարսկ. gahnamā «պատմ. Պաշտոնական գրություն, նախարարական գահերի օրինադրություն, նախարարների աստիճանացուցակ» (Ջահուկյան, ՀՄԲ), *շահսեյ-վախսեյ* «շահ Հուսեյն, վախ Հուսեյն» ողբից «1. շիա մահմեդականների մոլեռանդ ողբահանդես՝ նվիրված Հուսեյն (Հուսեյին) իմամի հիշատակին, 2. այդ տոնին ուղեկցող ձայնարկություն», *դերվիշ*, պրսկ. «չքավոր, մուրացկան» «1. մահմեդական թափառական կրոնավոր, 2. փխբ. անհասկացող, բթամիտ մարդ, 3. փխբ. թափառական մարդ» (ԱՀԲԲ), *նարգիլե*, պրսկ. nargile «արևելյան երկրներում՝ ծխելու սարք, որի մեջ ծուխը անցնում է ջրով լի խողովակով, մաքրվում, ապա երկար ծխափողով անցնում ծխողին»¹⁴, *նարդի /նարտի*, պրսկ. nard <սանսկրիտnard՝ «քվե, զառ» «1. զառերով և քարերով երկու հոգով խաղացվող խաղ, 2. այդ խաղի տախտակը, քարերը և զառերը»: Բարբառներում և ժողովրդախոսակցական լեզվում՝ *նարդի շիկացնել*, *նարդի տալ* (Ղրբ.)՝ *նարդի խաղալ*:

Սեգահ /Սեգյահ «արևելյան դասական մուղամ», «Արդեն սուլեյին գործարանները՝ մեկը զիլ և ուրախ, մյուսը խոպոտ, երրորդը՝ երկարածոր, ինչպես տխուր սեգյահ» (Ա. Բակունց, Մթնաձոր):

Եզրակացություններ:

Տարբեր աղբյուրներից մեր հավաքած իրանական ծագման հատկական փոխառությունները հնարավորություն են տալիս դրանք դասակարգելու տարբեր խմբերում՝ 1. պետական-կառավարման, 2. հագուստ-զարդարանք, 3. զինվոր-զորք, 4. կացարան-բնակավայր, 5. ընդհանուր բառեր:

¹³ Նույն տեղում, էջ 221-222: Ներկայացված է հայ նախարարական տների ցուցակը՝ գահնամակը, որը գրքի թարգմանիչ Ե. Տեր-Մինասյանը վերցրել է Ն. Ադունցի «Армения в эпоху Юстиниана» գրքից (СПб., 1908, с.249-250):

¹⁴ Հայերենի բարբառներում գործածական է *նարգիլե*-ին համարժեք *դալլան* (ղեյլան) բառը (ՀԼԲԲ): Բառի համար որպես նախընտրելի ձև էդ.Աղայանը նշում է *զլզլակ*-ը (ԱՀԲԲ):

Քննությունից պարզվում է հետևյալը.

1. դրանց մի մասը պատմաբաններ են, որոնք պատմական զարգացման ընթացքում դուրս են եկել գործածությունից, սակայն պահպանված են գրականության մեջ, բառարաններում. գործածվում են ըստ անհրաժեշտության՝ *ամիրսպասալար, գահնամակ, բդեշխ, մատյան (մատեան, մատենիկ) գունդ, սարդար, վզուրկ/վզրուկ, փաղիշահ, ֆառաշ* և այլն,

2. կան միջնորդավորված փոխառություններ՝ *թալիբան,*

3. ենթարկվել են իմաստափոխության՝ *դերվիշ, դուշման, շահիդ, մոջահեդ* և այլն:

4. մի քանիսի գործածությունը սահմանափակ է՝ *խանակա, շախսեյ-վախսեյ, քարվանսարա* և այլն:

5. իրանական հին կրոնին՝ զրադաշտականությանը վերաբերող բառերը նույնպես հատկական փոխառություններ են՝ *աթաշ, բարսմունք, բոզպայիտ, գաթ, գոմեզ/գումեզ, դեն, դենիմագդեզ, կեշտ/քեշ. Համակդեն* և այլն¹⁵:

Գրականություն

Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976 (ԱՀԲԲ):

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1971-1979:

Աճառեան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Ե., 1951:

Եղիշեի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Ե. 1957 (քննական բնագիր՝ Ե. Տեր-Մինասյանի աշխատասիրությամբ):

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հհ. Ա-Է, Ե., 2001-2012 (ՀԼԲԲ):

Հայրապետյան Ա. Օտար բառերի բառարան, Ե., 2011:

Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945:

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի , հհ. 1-2, Վենետիկ, 1837 (ՆՀԲ):

¹⁵ Իրանական ծագման կրոնական բնույթի հատկական փոխառություններին կանդրադառնանք առանձին հոդվածով:

Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, (ՀՄԲ):

Реформатский А. А., Введение в языкознание, М., 1967:

Словарь иностранных слов, М., 1949:

Словарь литературоведческих терминов, М., 1974:

Ожегов С. Словарь русского языка, М., 1970:

Ключевые слова: экзотизм, тематическая группа, иранские языки, изменение значения, историзм, реалии.

С. В. Папикян - Исследование экзотизмов иранского происхождения. -

В статье предпринята попытка классификации некоторых экзотизмов иранского происхождения. Это слова, характерные для чужих реалий, которые в большинстве своем непереводаемы. Материал, собранный из разных источников, разделен на следующие группы: 1. государственно-управленческие, 2. одежда-украшения, 3. военно-войсковые, места обитания-поселения, 4. общие слова. Исследование показало, что это в основном историзмы, некоторые из которых претерпели изменение значения, а некоторые имеют ограниченное употребление.

Keywords: Exotism, [thematic group](#), Iranian languages, change in meaning, historism, realia.

S. V. Papikyan- Examination of exotisms of Iranian origin.-

The article attempts to classify some exoticisms of Iranian origin. These are words typical for foreign realia, which are mostly untranslatable. The material collected from different sources is categorized into the following groups: 1. state-government, 2. clothing-ornament, 3. soldier-troop, lodging-dwelling, 4. common words. The examination reveals that they are mostly historicisms, some have undergone a change in meaning and some have limited usage.